

WILLEM B. DREES

# Denken over geloven



*Van moderne zekerheid  
tot agnostische terughoudendheid*



A  
U  
P

Denken over geloven



# Denken over geloven

*Van moderne zekerheid  
tot agnostische terughoudendheid*

Willem B. Drees

Amsterdam University Press

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van de Vrijzinnige Fondsen.

Afbeelding omslag: Eric Claus  
Ontwerp omslag: Mijke Wondergem  
Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6456 198 2  
e-ISBN 978 94 6456 199 9  
DOI 10.5117/9789464561982  
NUR 730

© W.B. Drees / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2023

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

# Inhoud

Denken over geloven: Inleidende overwegingen	9
Theologie en filosofie	10
Kerk, staat en hoger onderwijs in de negentiende eeuw	14
De Leidse hoogleraren godsdienstwijsbegeerte en ethiek	18
Mijn omweg naar de filosofie	19
1. Moderne zekerheid	23
J.H. Scholten: 'een redelijk geloof'	24
<i>De leer der Hervormde Kerk</i>	28
Strijd tegen de confessionelen	30
Critici uit moderne kring: C.P. Tiele en Allard Pierson	33
De latere receptie van Scholten	36
A. Kuenen: 'vroom én vrij'	40
De Bijbel en de godsdienst van Israël	41
Ethiek	44
<i>Het goed recht der modernen</i>	47
Vroom, vrij en verantwoordelijk	49
L.W.E. Rauwenhoff: 'de dichtende verbeelding'	52
De geschiedenis van het christendom	54
Godgeleerdheid in de universiteit	57
<i>Wijsbegeerte van den godsdienst</i>	58
Wereldbeeld en ethiek	62
2. Uitgaan van God of van de geschiedenis der godsdiensten?	67
J.H. Gunning: 'uit het beginsel van het geloof der gemeente'	67
Godsdienstwijsbegeerte gaat uit van geloof	71
Ethiek	74
<i>Blijft in Hem!</i>	76
<i>Gelovend denken of Denkend geloven?</i>	78
C.P. Tiele: 'op zuiver onpartijdig, wetenschappelijk standpunt'	79
Wijsbegeerte vanuit de geschiedenis der godsdiensten	81
Terugblik van een tijdgenoot	88
Godsdienstfilosofie in een pluralistische context	89
P.D. Chantepie de la Saussaye: 'Leven gaat vóór de waarheid'	91
Godsdiensthistoricus	92
Ethicus en theoloog in Leiden	96
Het persoonlijke gaat voor het algemene	101

3. Geloven als waagstuk	105
W.B. Kristensen: 'vreemdelingen in de voorhof van de tempel'	105
Fenomenologie	107
Bijgeloof bestaat niet	110
Kristensen en Tiele: Een terugblik	113
K.H. Roessingh: 'de breuk die er is in de werkelijkheid'	114
Historicus van het modernisme	116
Waarheid en persoonlijkheid: wijsbegeerte en ethiek	119
Vrijzinnig leidsman	125
Is G.J. Heering de erfgenaam van Roessingh?	126
H.T.de Graaf: 'het onuitputtelijk levensverband'	128
Ethiek: <i>Om het hoogste goed</i>	131
Geloof: <i>Om het eeuwig goed</i>	132
Christelijk humanisme voor een nieuwe geloofstaal	135
Religieus humanisme? De receptie van zijn denken	137
4. Agnostische terughoudendheid	141
L.J. van Holk: 'de ondoorgrondelijke, die het ontoegankelijk licht bewoont'	141
Hoogleraar in Leiden	144
In en vóór de Bezettingstijd	147
Cultuurfilosofie, ethiek en oecumene	152
H.J. Heering: 'wacht even, wacht even, wij hebben dit gedaan'	154
Hoogleraar in Leiden	157
Joodse filosofie	162
Theologische godsdienstfilosofie	164
H.J. Adriaanse: 'waar de wetenschappen over hebben te zwijgen'	166
Openbare universiteit en wetenschap als kader	170
Van binnenuit en van buitenaf	173
De erfenis van het theïsme	175
5. Geloof als taal en als overtuigingen	181
Tussen godsdienstwetenschap en theologie	182
Geloof als taal en als wereldbeeld en ethos	186
Geloofwaardige overtuigingen	190
Van moderne zekerheid tot agnostische terughoudendheid	195
Agnostisch én religieus	197
Chronologisch overzicht	201

Noten	203
Literatuur	211
Personenregister	225
Woorden van dank	229





# Denken over geloven: Inleidende overwegingen

Waar gaat het om bij godsdienst? Dat vroeg ik studenten van de opleiding Wereldgodsdiensten. Sommigen wezen op het menselijke aspect: religies zijn gemeenschappen waarin mensen naar elkaar omzien. Anderen benadrukten gerichtheid op 'het Hogere'. Naastenliefde en liefde tot God: allebei belangrijk, allebei positief.

Het was mijn eerste college in Leiden als hoogleraar voor godsdienstwijsbegeerte. Later die dag vlogen twee vliegtuigen het World Trade Center in New York binnen. Een week later spraken we verder. Als het gaat om de gemeenschap, de groep, dan horen kettlers, heidenen, barbaren en anders- en ongelovigen er niet bij. En gelovigen die gehoorzaam willen zijn aan de Allerhoogste, kunnen zich verbeelden dat ze uit diens naam drastisch op mogen treden. Op 11 september 2001 hebben we ervaren hoe vreemd en gevaarlijk religie kan zijn.

In Nederland is voor velen geloof iets van anderen en van vroeger. Historici, tekstwetenschappers, sociologen, psychologen en antropologen bestuderen overtuigingen en praktijken van mensen, vroeger en nu. *Maar wat kunnen wij zelf geloven? Hoe te denken over geloofwaardig geloven?* Dat zijn vragen voor de godsdienstfilosofie. Ik gebruik in dit boek het werk van mijn voorgangers, de Leidse hoogleraren godsdienstwijsbegeerte en ethiek, als venster op het denken over geloven gedurende de laatste anderhalve eeuw.

*Wat is religie, godsdienst of spiritualiteit?* Geloof in de Schepper van hemel en aarde, het Absolute, of het Zijn? Of gaat het om vertrouwen, om een levenshouding? Is het politiek, zoals in christelijk nationalisme, politieke islam of hindoeïstisch nationalisme? Of juist persoonlijk, geraakt zijn door muziek of stilte, een flakkerende kaarsvlam of een ander mens? Niet alleen verschillen mensen in dat wat zij geloven; ze denken heel verschillend over de vraag wat 'geloven' is.

*En hoe te denken over het denken over religie, over godsdienstfilosofie?* Is godsdienstwijsbegeerte filosofisch-verpakte theologie? Is het filosofie, naast wetenschapsfilosofie, taalfilosofie en andere toespitsingen van de filosofie? En hoe verhoudt het zich tot het werk van godsdienstwetenschappers?

Wat betekent het daarbij dat Leiden een *openbare universiteit* is? Vanwege de scheiding van kerk en staat kwam godsdienstfilosofie in 1876 in de plaats van kerkelijke dogmatiek. Theologie en filosofie gaan allebei over

overtuigingen. De theoloog spreekt vanuit een gelovig standpunt en kan zich daarbij beroepen op de Bijbel, de Kerk of persoonlijke ervaring. In een openbare universiteit moet je echter werken met kennis en argumenten die voor iedereen aanvaardbaar zijn.

Veel van de Leidse hoogleraren theologie waren aanhangers van het negentiende-eeuwse modernisme en het daaruit voortgekomen vrijzinnig-protestantisme. Nu zijn vrijzinnige organisaties afgekalfd, of hebben ze zich losgemaakt van die achtergrond. Zo is de V.P.R.O., de Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep, nu de VPRO, zonder puntjes. De Leidse godsdienstfilosofie is in dit boek een venster waardoor vooral het moderne, vrijzinnig-protestantse denken in beeld zal komen.<sup>1</sup> Daarbij zijn de Leidse hoogleraren die hier aan de orde zullen komen, allemaal mannen; een eenzijdigheid die het academisch bedrijf en de theologie te lang eigen is geweest.

*Godsdienstwijsbegeerte, Zedekunde en Encyclopedie der Godgeleerdheid* was mijn leeropdracht, de taakomschrijving als hoogleraar. Een ander woord voor zedekunde is ethiek, de bezinning op ons handelen, onze levenshouding. 'Encyclopedie' doet denken aan overzichtswerken zoals de *Winkler Prins Encyclopedie* of websites als *Wikipedia*. Dat is hier niet bedoeld. Het vak behandelt de samenhang en algemene karakteristieken van de opleiding. In Nederlandse universiteiten komt het in deze zin nog voor bij de juristen, als Encyclopedie der rechtsgeleerdheid. Het zijn deze drie systematische vakken die hier aan bod zullen komen, met de meeste aandacht voor de godsdienstwijsbegeerte. In dit inleidende hoofdstuk schetsen we als achtergrond de theologie en filosofie van de voorafgaande eeuwen en de wijze waarop de scheiding van kerk en staat in de Wet op het Hooger Onderwijs van 1876 leidde tot het vak Wijsbegeerte van den godsdienst.

## Theologie en filosofie

In de theologie kunnen we schetsmatig vier benaderingen onderscheiden. In de middeleeuwen waren theologie en filosofie nauw verbonden. Het denken over de aard van God, mens en wereld – metafysica – stond daarbij centraal. Als één van de grootsten geldt Thomas van Aquino (1274†). Zijn *Summa Theologiae* kreeg als wijsgerige synthese in de katholieke wijsgerig-theologische *traditie* een groot gewicht. In de Protestantse Reformatie, waaraan onder meer de namen van Maarten Luther en Johannes Calvijn verbonden zijn, wordt de *Bijbel* centraal gesteld. Het gaat om exegese, de uitleg van het Oude en het Nieuwe Testament, maar uitleggen is ook inleggen, keuzes maken. Anderen beroepen zich op *persoonlijke ervaring*. Te denken is aan mystieke bewegingen, vaak individualistisch, en aan contemplatieve,

beschouwende, kloosterordes. Wetenschappelijke interesse in als religieus geduide ervaring komt op in de godsdienstpsychologie; te denken is aan *The Varieties of Religious Experience* van de Amerikaanse filosoof William James uit 1902.

Een vierde benadering lijkt aan te sluiten bij de moderne wetenschap. Zo staat in artikel 2 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, een geloofsverantwoording uit 1561, dat we God kennen uit twee 'boeken', namelijk Gods woord, de Bijbel, en Gods werk, de natuur. Bestudering van het Boek der Natuur leidt tot een eigenstandige geloofsverantwoording, de *natuurlijke theologie*. Redeneringen vanuit doelmatigheid in de natuur worden in onze tijd nog steeds verdedigd, bijvoorbeeld in de, vooral Amerikaanse, Intelligent Design-beweging. Het is dan een apologetiek, een verdediging, voor het christelijk geloof, zoals zij dat opvatten, met argumenten die voor iedereen aanvaardbaar zouden moeten zijn.

Ieder van deze benaderingen keert terug in de moderne godsdienstwijsbegeerte. Er zijn er die zoeken naar een geloofwaardige synthese van wetenschap, wijsbegeerte en theologie. Er is bezinning op de wijze waarop wij mensen teksten uitleggen, verstaan en misverstaan, de hermeneutiek. De vraag of religieuze ervaring een apart type ervaring is, of dat het gewone ervaring is die religieus geïnterpreteerd wordt, is een filosofische vraag. En er is discussie over de mogelijkheden voor een theologische argumentatie op basis van wetenschappelijke inzichten. Godsdienstwijsbegeerte is een erfgenaam van de theologie, maar terughoudender, gestempeld als ze is door de uitdagingen van moderne filosofie en wetenschap. Europese filosofen hebben de theologie uitgedaagd met vragen over het belang van de Bijbel, en meer in het algemeen van historische kennis, over de reikwijdte van kennis en de mogelijkheid van metafysica, over de aard van de ethiek en over de aard van geloven.

*Bijbel en geschiedenis.* De uit de synagoge verbannen *Benedictus Spinoza* (1632-1677) laat in zijn *Tractatus Theologico-Politicus* zien dat eerste vijf boeken van de Hebreeuwse Bijbel, van Genesis tot en met Deuteronomium, die traditioneel toegeschreven werden aan Mozes, uit een latere tijd afkomstig zijn. Een kritische recensent noemde daarom het boek van Spinoza een boek dat in de vuren van de hel was gesmeed, een duivels boek.<sup>2</sup> De historische benadering is echter gangbaar geworden in de bijbelwetenschappen. Al deze boeken zijn het werk van mensen, te begrijpen in de context van hun tijd. Welk gezag komt dan nog aan de Bijbel toe? Wat heb je aan historische kennis?

Het gaat ook om het onderscheid tussen historische en empirische kennis enerzijds en abstracte en wijsgerige ideeën anderzijds. We bewijzen

de stelling van Pythagoras niet door over Pythagoras te vertellen, maar door een wiskundige, logische argumentatie. Zo zag de Duitse filosoof *Gotthold Ephraim Lessing* (1729-1781) een lelijke, onoverbrugbare kloof tussen historische waarheden en redelijk inzicht, waartoe hij ook eeuwige geloofswaarheden rekende: ‘das ist der garstige breite Graben, über den ich nicht kommen kann, so oft und ernstlich ich auch den Sprung versucht habe.’<sup>3</sup> Wat hebben wij dan nog aan kennis over de geschiedenis van het volk Israël en het leven van Jezus?

*Metafysica en de reikwijdte van kennis*. Een ander werk van Spinoza is de *Ethica, Ordine geometrico demonstrata*. Hoewel de titel een ethiek aankondigt, is dit boek bovenal een logisch opgebouwde visie op de aard van de werkelijkheid, een metafysica. Spinoza stelt de eenheid van de werkelijkheid voorop, gevat in de formule *deus sive natura*, ‘God oftewel de natuur’. Voor de liefhebber is het een prachtig systematisch bouwwerk. Maar hoe weet je of zo’n totaalvisie waar is?

De Schot *David Hume* (1711-1776) betoogde in *An Enquiry Concerning Human Understanding*, dat kennis over de werkelijkheid gebaseerd moet zijn op ervaring, op empirie. Daarnaast is er de wiskunde, puur logisch denken. Dit zijn de enige twee intellectueel serieuze zaken. ‘Als wij een boekdeel ter hand nemen, bij voorbeeld over theologie en traditionele metafysica, moeten wij ons afvragen: “bevat het een of andere theoretische beschouwing over uitgebreidheid of getal?” Neen. “Bevat het een ervaringsoordeel betreffende feitelijke verbanden en feitelijk bestaan?” Neen. Werp het dan in het vuur, want het kan alleen maar drogredenen en zinsbegoocheling bevatten.’<sup>4</sup> Is zo’n sceptische houding niet redelijker dan het redelijke systeem van Spinoza?

De Duitse filosoof *Immanuel Kant* (1727-1804) was onder de indruk van Hume’s kritiek op de metafysica, maar ook van de natuurkunde van Isaac Newton, hoewel die metafysische elementen heeft. In zijn analyse van kennis in de *Kritik der reinen Vernunft* benadrukt Kant de onvermijdelijkheid van vooronderstellingen bij de waarneming en de ordening van indrukken. Zo kon hij Newtons natuurwetten over beweging en zwaartekracht erkennen als kennis, terwijl ze toch boven het strikt empirische uitgaan. Maar religieuze metafysica en godsbewijzen reiken volgens Kant té ver. Dit is voor Kant niet slechts een negatieve conclusie, want de beperkte reikwijdte van kennis geeft ook ruimte. ‘Ik moest dus het *weten* opheffen, om plaats te verkrijgen voor het *geloof*.’<sup>5</sup> Beter gezegd, want ‘opheffen’ kan worden misverstaan: hij wil door analyse van de aard van wetenschap wijsgerig het succes van de wetenschap én de beperkingen daarvan begrijpen.

*Ethiek.* Ook ethiek is géén zaak van wetenschappelijke kennis. Net als Hume ziet Kant een fundamenteel onderscheid tussen kennis en ethiek. Feiten en waarden horen tot verschillende categorieën. Er is echter wel wijsgerig te denken over de ethiek; dat noemen we praktische filosofie. Niet omdat die filosofie praktisch is, maar omdat die zich bezint op menselijk handelen, op de praktijk. Indien iemand verantwoordelijk wordt gehouden voor daden, dan veronderstelt dit dat de latere persoon dezelfde is als de eerdere persoon. Volgens Kant hoort daarom bij de ethische plicht tot moreel handelen als vooronderstelling de gedachte dat een persoon continuïteit heeft, of, in termen van die tijd, het bestaan van de ziel. En, zo Kant, ook de vooronderstelling van het bestaan van God, als garantie dat rechtvaardigheid uiteindelijk mogelijk is. De ethiek wordt niet afgeleid uit religieuze bronnen, maar is zo wel verbonden met religieuze vooronderstellingen.

Kant waardeert de natuurwetenschappen én de ethiek als twee verschillende domeinen die beide van grote waarde zijn. De openingszin van de afsluitende sectie van zijn hoofdwerk over de ethiek, *De Kritik der praktischen Vernunft*, werd het opschrift op zijn graf in Königsberg, thans Kaliningrad: ‘Twee dingen vervullen de geest met steeds nieuwe en toenemende bewondering en eerbied, hoe vaker en langduriger het denken zich ermee bezighoudt: *de sterrenhemel boven mij en de morele wet in mij.*’<sup>6</sup>

*Geloven.* De hiervoor al genoemde toneelschrijver, dichter en filosoof Lessing is de auteur van *De opvoeding der mensheid*, oorspronkelijk uit 1680. Dat vroeg in de geschiedenis polytheïsme overheerst, later de aanbidding van één god te midden van andere goden, weer later zuiver monotheïsme, ziet hij als de ontwikkeling van kind tot knaap. Lessing spreekt daarbij van ‘openbaring’, maar openbaring is voor hem géén aparte bron van waarheid, géén stem uit de hemel. Alle waarheid is uiteindelijk redelijk en zedelijk van aard. Bij ‘openbaring’ is te denken aan de aanwijzingen van een leraar die leerlingen vooruithelpt; ze hadden het zelf kunnen bedenken, maar worden zo op weg geholpen. Nu staan we wat Lessing betreft, voor een nieuw stadium, volwassen worden; dan kunnen we ons geheel op het redelijk denken verlaten. Kunnen we zo denken over de geschiedenis van de mensheid, als een ontwikkeling waarbij de hoogste vorm van denken en geloven de onze zou zijn?

De Duitse theoloog *Friedrich Schleiermacher* (1768-1834) erkent in zijn *Über die Religion: Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern* van 1799 het belang van kennis en moraal, maar ziet religie als een derde domein, met een eigen karakter. Religie

wenst geen bepaling en verklaring te geven van het universum aan de hand van zijn wezen, zoals de metafysica dat doet, en ze wenst dat universum ook niet verder te ontwikkelen en te voltooiën door middel van de kracht der vrijheid en de goddelijke wilsvrijheid van de mens, zoals de moraal. Haar wezen is denken noch handelen, maar schouwing en gevoel. Ze wil het universum schouwen, ze wil het in zijn eigen manifestaties en handelingen devoot beluisteren en zich met kinderlijke passiviteit door zijn onmiddellijke invloeden laten aangrijpen en vervullen.<sup>7</sup>

Bij 'schouwen' gaat het om 'aanschouwen', om ontvankelijkheid. Te denken is aan muzikale ontroering. Zo spreekt Schleiermacher over de kern van de religieuze levenshouding in termen die anders zijn dan die van een theologische verklaring én van een ethische beoordeling. Hij staat daarmee in de romantische cultuurfilosofische traditie van de negentiende eeuw. Niet dat hij anti-intellectueel is; hij vertaalde werken van Plato in het Duits, zet zich met Wilhelm von Humboldt in voor de stichting van een nieuwe universiteit in Berlijn, en wordt daar in 1810 zelf hoogleraar.

Dit als een zeer beknopte schets van enkele denkers die op eigen wijze over geloof spreken, met grote vrijheid ten opzichte van kerkelijk gezag. Deels is dit constructief; religie als poging om alles als een samenhangend geheel te vatten (Spinoza), de werkelijkheid als geheel te ervaren (Schleiermacher), of religie te zien als een stadium in de grote ontwikkeling van de mensheid. Behalve aan Lessing is bij dat laatste ook te denken aan de filosoof Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831). Deels is hun inbreng kritisch, een uitdaging voor gangbare vormen van religie. Uit de negentiende eeuw waren anderen te noemen geweest, zoals Karl Marx, met de vraag welke sociale en economische omstandigheden door een religieuze praktijk worden gelegitimeerd, Ludwig Feuerbach die het spreken over God als spreken over mensen opvat, en Friedrich Nietzsche, die christelijk geloof bekritiseert als bron van onderdanigheid. Denkers leveren uitdagingen én nieuwe manieren om over de aard van geloof te denken. Maar het gaat niet alleen om denkers: ideeënstrijd gaat samen met politieke strijd.

### **Kerk, staat en hoger onderwijs in de negentiende eeuw**

De introductie van godsdienstwijsbegeerte in Nederland is niet alleen een reactie op filosofische uitdagingen, maar het is ook een gevolg van politieke veranderingen vanaf de Franse Revolutie. Tijdens de Bataafse Republiek verklaarde de Nationale Vergadering op 5 augustus 1796 'dat eene heerschende of bevoorrechte kerk lijnrecht strijdig is, zelfs met de eerste